

Hupbulwatan -3 / hekaýalar toplumy

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 22 января, 2025

Hupbulwatan -3 / hekaýalar toplumy DEL MYHMAN

Nygmat täjiriň Hojabaý bilen ham-çamlygy indi ýedi-sekiz ýyla ýetip barýardы. Ýerligi Orenburg ýakalaryndan болан бу sypaýy adam tejäret, özuniň has düşnükli aýdyşy ýaly, söwda-satyg bilen meşguldы. Özem tä Gazan şäherinde önyän harytlardan başlap, Müňgyşlakda ýörgünli, Aždarhanda, ýagny Astrahanda, Aktawdyr Nöküs ýaly gala-şäherlerde geçginli, iň esasam, Hywa-Harazminde gereklenýän harytlary ýoredýärdi.

Güýzüň ortasy duýdansyzlykda çigrekläpdi şonda. Agşamararak täze salan pagsa jaýynyň daşky gapysynyň tyrkyldamagy öý eýesini geňirgendirdi: «Kim-aýt bu? Türkmeniň işigini kakyp girmeli däldigini bilmeyän tüntawam bar-ow dünýäde» diýip iç gepledən Hojabaý agar çäkmeni ýasynjak atyp daş çykypdy. Çagaçugalar gapdaldaky sekiz ganat ak öýdedi. Adatça, tä gyşyň ilki gary düşyänçä olar pagsa tama ýygnanmazdylar, ýalňyz özi diýen ýaly bolýan kakasyna çay-nahar gatnatmak bilen çäklenýärdiler. Garry atalary Çary baý pagsa tamyň çepindäki alty ganat ak öýden örleýärdi.

– Essalawmaleýkum, töre aga!

– Waleýkimessalam! – Açyk ýüz bilen el uzadan öý eýesi gytyjak sakgal-murtuna heniz çal sepmedik gazakkeşp, irisüňk, saryýagyza ýakyn adamy derrew göz eleginden geçirip, çala gülümzsiredi. – Ýalňışdyň öýdýän myhman, men il töresi-hä däl ýöne.

Myhmanam säginmezden kesgin jogap gaýtardy:

– Törelilik, beglik diýlen zatlar, meger, dilenip ýa zorluk bilen alynýan närse däldir, olar il içine ýaýran at-owazaň bilen kesgitlenýändir.

«Görýän weli, bu kişi-hä ilki göreniniň gulagyna münýänlerden öýdýän!» diýip iç gepledənem bolsa, Hojabaý soň bu

çaqlamasynyň nädürsdüğini boýun almaly boldy. Çalymtyl uzyn mawut halady bir seretseň din hadymalarynyňka, bir görseňem diwan işindäkileriňka çalym edýän myhman alçakdan köpi gören, köp bilýän, köp okan adam bolup çykdy.

– Gapydan «men myhmandyryň» diýip geleniň siz illerde näjüre adamdygy, nä kär bilen ýol söküp ýörenedigi, niçik nesibe bilen bu ojaga düşendigi birküç günsüz soralýanam däldir weli – Hywa ussalarynyň haşamlap bejeren küňreli ojagynda gübürdäp ýanýan gara sazagyň howruna golaý ýere atylan ak keçäniň üstündäki galyň körpeçede jaýlaşykly ýerleşen myhman dilewarlyk bilen söze başlady – Alhemdulilla, musulman bendeleridiris, özümüz – tatarça bilen özbekçäni, türkmençäni, käte-de gazakçadyr galpakçany diline dürüşde etse-de, saýhallydan şireli gürleýän adam ojak hatyrasyna aýat-töwir edip, el galdyrdy.

– Kakam nogay, ejemem tatar maşgalasy, meň adyma-da Nygmat diýip aralyk dakaýypdyrlar onsoň. – Ol orta barmagyndaky pöwrize gaşly yüzügi sypap goýberdi. – Hazar deňziniň gaýra kenarynda Astrahan diýen bir şäher bar eşiden bolsaňyz, baryp görensiňiz...

Hojabaý uludan güldi:

– Ya-k, aldyň-aý myhman, ilerde Mary bilen Tejen, gaýrada-da Nöküsden aňry geçilen däldir, Assarhan diýeniň-ä...

Bu gezek myhman ýylgyrdy:

– Assarhan diýeniňem tüýs türki dillileň döreden şäheri. – olçaýdan eşrepi ýaljak edip owurtlady, – Bilseňiz, Wolga diýen bir äpet uly derýa bar, ýer ýüzündäki iň uly ýedi derýaň biri. Siziň Amyderýaňyzam şol behisti derýalaň biri diýlip ýazylan köne kitaplarda...

Dädesiniň dyzyna ýaplanyp oturan Gurbanmämmet düregeý myhmanyň gürrüňlerine näçe gulak gerse-de, bu gürrüňleriň düýp özenini aňlardan heniz balajady.

– Türki dilde Itil diýilýä ýaňky Wolga diýenime. Ana, şo uly derýaň aşak akymlarynda, düşnükli aýdanda, Hazar deňzine guýyan ýerlerinde nijeme asyrlar bäri türki dilli halklar mesgen tutan. Olara «aslar», ýagny, «sap arassalar» diýlipdir. Özlerem balykçylyk diýjekmi, hünärmentçilik diýjekmi, söwda-satyg diýjekmi, garaz, şeýdip günemasyny gowuja dolandyryp

bilýänlerden. O ýerdäki ussalaň ýasan pyçagy bilen aýpaltasyna, gylyjydyr galkynna bäs gelibiljek tapylmandyr.

– W  h, bizi   obadaky Annapolat ussa  kydanam ena  ymykan-a   o ýerd  kile   elinden cyk  an gyly  ?! Su  yam-a, how, şü ýerini baglan...

  y e  yesini   sadala   g  rru  nne myhman bildirer-bildirmez g  lumsiredi-de,   wr  mli jogap ga  tardy:

– «Her ýeri   towşanyny öz tilkisi bilen awlamaly» di  len gep bar öyd  n men ýalny  masam?! So   ýalakam, her ulusy  , her ilin   özüne muwapyk ussatlary, her pi  s  ni   ýerligine la  ykat a  ratynlygy bol  ar, dogrumy? Ana, şol Itil bo  yundaky t  rki milletlerem   ingiz hany   zulmatyna düşüp,   hli zatdan el ýuw  arlar. I   ýamanam, neg  zel ussalary, ady belli h  n  rmenleri «bular b  rde gerek» di  ip, s  r  up Mongol s  hralaryndan,   ynma-  yndan cykar  arlar...

Hojaba   ýekedyz galdy:

– Wah, şo zulmatdan ýa  a biz illeri   ýureginde galan ber  em gara da  a dön  p ýatandyr. K  ne  rgenji   minarasyny   altın gupbasy şo mongol ýa  yndan bölünip uçan, nijeme ýerde «Ganly depe», «Kelleli baba», «  wl  y  lik» di  en ýerler d  r  n. H  -k! – Ol hyr  yny ganadara getirip di  sl  p, ba   ýa  kanda ýazgyn ma  la  daky gasynlar jo  a-jo  a boldy. – O günleri g  ren garrylar so  am aglaberer ekenler-  ...

Myhman   y e  yesini aşa tolgundyrany için ötünç sora  an ähe  nde g  rledi:

– Ana, me  n di  y  n   lkelerimem   ingiz hany   d  reden «Altyn orda» di  len memleketine gir  är. S  ondan so   şo aslar erkin s  wda etjek bolsa, h  kman şo d  rt hanlykd  n ý  rite petek almaly bolupdyr. Şo petege «tarhanlyk haty» di  len. Ine, şe  yip as tarhanlar k  pelip-k  pelip, so  lugy bilen   heri   adam Astarhana   wr  ly  r gidiber  är.

Ýasy mejim  ni   üst  ni dilimlenen gawundan, k  selenen garpyzdan dolduryp gapydan giren P  lwan bu t  sin g  rru  ne a  karylypdy.

Hojaba  y   ha  ran galany bolsa owazyndan bildirdi:

– W  h, mundan gelip cykdy di  sene bu «mustapa». Di  se  -di  mese  em, ge   hemem ýerlikli ad-a d  redibilipdir o as garda  lar.

Gojalanam bolsa gulagy jam ýaly Çary baý eti çekilen aýaklaryny guzy ýüňünden edilen içmege dolap, gyşaryp ýatan ýerinden çala ardynjyrady. Ol del myhmanyň gelenini duýanam bolsa, uzak ýoluň adamy gowy jaýlaşýança alkymyndan alyp oturmazlyk üçin ýaňyrak gelip töre geçipdi. Garrynyň bir zat aýtjagyny aňan Nygmat täjirem ykjamlandy.

– Seň o diýyäniňe Aždarhan şäherem diýilýä dämi myman, ýa men ýalňyşaýýanmy?! Şo bolsa-ha men göreýin hany, otuz-otuz baş ýaşlyrak wagtym baryp görenim ýadymda. Bir ýany aňyrsy älem bilen birigýän gök suw eken, gadymy dilde Aždarhan deňzi diýlenmi, nämemi...

– Olam dogry, ýaşuly, köneki ady şeýle Hazaryň.

– Goňradyň üsti bilen Üstýurtdan aşyp, gazak gyrlarynyň içinden geçip barypdyk özem. Damarda gan gaýnap duran döwri, «kerwen sürüş» diýilse, gözsüz ýaly gidiberipdiris şonda. Şol kerwenbaş-a parsmydy, tatarmydy, janlarym, öz-ä: «Kerweni goramaga diňe sap türkmen ýigitleri gerek, ýogsam ýol hatarly» diýip, elenip duransoň boýun bolaýypdyk.

Indi atasynyň gujagyna gysmyljyrap oturan Gurbanmämmet çaga dili bilen ýürejigindäkini aýtdy:

– Onda ata münüb-ä hezil edensiň-aý, hä?!

Atasy loh-loh gülüp, agtygynyň başyny sypady:

– Wah, otyrýeriň eýer üstünde zerzaw bolup gidýämi diýibem sorasana, kösegim.

Şol gezek özi üçin soýlan söwüşden kemsiz hezzetlenen Nygmat täjir gjäniň birwagtyna çenli gyzyklydan täsin gürrüňler bilen öý eýeleriniň göwünlerini hoşlapdy. Ilki molladan sapak alyp, gazaklaryň Aktöbe, ýagny, Aktýubinsk şäherindäki medresede yslam ugrundan bilim ýükünü gowy ýetirenem bolsa, soň Orenburgda gurluşyk ugrundanam dünýewi ylym alandygyny, ağaç-gurluşyk şereketini açyp, işiniň gowy ugrugandygy, ýöne daýylarynyň täsiri bilen söwda ulaşyp, soňam başybütin täjircilige gatylyp gidendigini, esasanam, Harazmin, Hywa, Amul boýlary, Kerki begligi, Buhara taraplaryna kerwen ýöredýändigini jikme-jik gürrüň beripdi. Soňam soňky döwürde Hywa hanlygynyň çäginde söwda etmek üçin köşkden ýörite rugsatnama – ejaza almak zerurlygynyň dörändigini, köşkde

bolsa özüniň tanyş-bilşiniň heniz ýokdugyny, bu işde özüne Hojabaýyň delalat edip biljekdigini aýdandyklaryny agzady.

Ertesi myhmany bilen ir säherden «niredesiň Hywa» diýip atlanan Hojabaý eýtdi-beýtdi, garaz, kän säginmän Bagtyýar guşbegini tapdy. «Berim-peşgeş» diýilse ýag basan gözleri çakgynyň çüýi ýaly boluberýän garnyýogyn köşk emeldary mähetdel etmänem olaryň möhümmini bitirdi. Işiniň beýle tizmähel biteninden hoşal bolan Nygmat täjir şondan soň-a Hojabaý bilen tüýs garagadyra döndi.

Ine, häzirem ylla öz öyüne gelen ýaly, äwmän-alňasaman atdan düşüp duran şol adamdy. Myhmanynyň geljegi birküç gün öňünden gulagyna degen Hojabaý taýynlyklydy.

Ýöne özüne gujak gerip gaýdan Nygmat täjiriň ýüzi dumanlap duran ýalydy.

Juda synçy Hojabaý gytyjak sakgaly kümüssow öwüsýän, göwresi az-kem ýognan aşnasynyň çuňňur-çuňňur dem alýanynam aňlady.

– Gurbanmämmet jan, Nygmat daýyň atyny biraz sowadyň, eýerini aýyr, soň ahyra eltäý!

Kakasynyň bu tabşyrygy gulagyna ýetip-etmänkä, eýýäm boý öz mücesinden uzynak görünýän, hortap oglan melemtıl-goňur atyňirişmesine ýapyşypdy.

Işek goýnuň bagyr-öýkenindenem, «indi-hä öňki nahar siňişendir» diýlen mütdetde künji ýagyna bişirilen, tüwüsini atyp sanabermeli mele palawdanam kemişdä iýen myhman özi gürlendirip aýat-töwür edensoň, «Ýör, aýak ýazaly!» diýen manyda Hojabaýa ümledi.

Baharyň ortaky aýynyň aşsam howasy hoştapdy. Ýöne Nygmat täjiriň sesinde weli sowuklyk bardy:

– Biradarlyga ýetesi sogaply, salamly zat ýok, Hojabaý gardaş. Süýjülik bilen gatnaşylyp ýörülse, iki tarap üçinem bähbit. Ýöne şol gatnaşyga düwün düşse ýa-da bähbit aralyp, gylyç gezelse weli, iş çataga direýär...

Hojabaý: «Men-ä düşünmedim, anygrak aýtsana!» diýen terzde seredende Nygmat täjiriň yüzüne asmandaky dolan Aý kölege salyp gitdi. Myhman gönüledi:

– Aýtmajagam bolýan weli, bir-ä damarymdan musulman ganym aýlanýany üçin, iň esasam, şu ojakdan köp iýen halal duzumyň,

gamyş köprüsiz gatnaşygymyň hatyrasyna ýüregimde duran daşy dökmesem bolanok, Hojabaý dogan. – Ol gamgyn baş ýaýkap, hasratly dem alanda ýaýbaň eginleri elesläp gitdi. – Ätiýaçly bolmasaňyz-a üstüňize toply-tophanaly ýagy süýşüp gelýändir.

Hojabaý allaniçigsi boldy:

– Nätdiň-aý? Niräň ýagysy ol? Nireden gelýär?

Nygmat täjir «Ynjalhany!» diýen manyda onuň egnine elini goýdy:

– Gaýradan gelýär. Ors patyşasy Orta Aziýa göz dikýär. Asyl eýýäm ol Kokand, Daşkent, Almalyk taraplaryny-ha özüne wassal etdi.

«0 sözüň näme?» diýen manydaky nazara gözü düşensoň, ol has türküledi:

– «Wassal» diýmek, «ýarym bakna etmek» diýen ýalyrak bolýar. Hakykat ýüzünde weli boýnuňa ildirilen boýunturygyň soň aýryljak gümany ýok. Dogry, güýçlä gol ýapmak, şoň howandarlygynda bolmak erbedem däl, ýa men ýalňyşaýýanmy?! Sebäbi urlup-çapylyp ýörülmek, bir-birege alagöz bolup gylyç syryşyp durmak, «o millet eýle, bu millet beýle» diýlip pitjiň atylmak ýaly derdeserlerden-ä dynylýar. Aýdylandyr-a: «Bir gün goh bolan ýerden kyrk günlük rysgal gaçar» diýlip.

– Wah, şol goh-galmagal dälmi bizi eze-beze eden. Nygmat dogan?! Ynansaň, aşsam ýataňda: «Hernä ertir bize gelýän suw kesilmäbilsedir!» diýen pikir bilen uklaýaň. Säher gözüni açaňda-da sähel çybşylda ýa toýnak sesine galpyldap dursuň «Haýsy obanyň üstüne han atlylary döküldikä?» diýip. Ýa haýsydyr bir enesi ýalamadyk gum içindäki çopan-çoluklara azar beräýdimikä diýlen bükgüldem mydama böwründe. Bu türkmeniň Görogly ýogalyp, döwleti dagady, baş-başa begler boldy. Ilerde gyzylbaş diýdi, beýleden Hywa hany diýdi, aňyrrak gitseň Buhara emiri diýdi, owgan diýdi, garaz, garagöz türkmeniň Taňry ýagysyny-ha az etmändir...

Ol ahmyr bilen hyrcyny dişläp, aşak bakdy. Pikir ummany ony gark edipdi.

...Başbermezek türkmenlerden elheder alan Muhammetrahym han Hywa köşgünde zerli haladyny ýellendirip, näçe o ýan-bu ýan ýöräp oýlansa-da, kelep ujunu tapanokdy. Nätmeli? Nädip bu gözsüz

batyrlary öz çygryňda ýörär ýaly etmeli? Her etmeli, hesip etmeli, bu türkmenleriň şahyna kakmaly. Ýone haýsy emel bilen, nähili ýol bilen?

Çykalga bar! Gazawat ýabynyň sakasyny beklemeli! Şeýdilse, hersi özüne han türkmenleriň diriler-ä şehit bolar, ekinlerem saman bolar.

Şol günüň ertesi Muhammetmyrat diwanbegi, Muhammet Ýakup mährem, Muhammet Nyýaz ýasawulbaşy, Abdyrahman sopy topçybaşı bir top hemem birsydyrgyn ýaraglanan iki ýüz çemesi nöker bilen eýýäm ýoldady. Garaz, bir gowganyň boljagyny bilyän türkmenleriň gylyjy gynyndan çykarylgydy. 1866-njy ýylyň jumady aýynyň 13-ine, ýagny güýzüň edil başky aýynda toply-tophanaly han nökerleri Gazawat ýabyň sakasynda hyň urup durdular. Ýone bu gezek pil däl-de, ýarag işledi. Uruş erbet boldy.

Eý, Hudaý, galkana degýän gylyjyň sesinden, pöwhüldeýän sary topuň okunyň zarbyndan, at toýnagynyň güpürdisinden, ynsan sesiniň sedasyndan ýaňa Gazawadyň suwy tersine tolkunlaýana döndi.

«Ýa almaly, ýa ölmeli!» eden türkmenler gazaba galdylar. Ýone han goşuny san taýdanam, ýarag-enjam taýdanam artykdy. İň ýamanam, ilkinji çaknyşyk bolan gününüň ertesi Hywadan ýene müňe golaý nöker süýşüp gelipdi. Çaky şu gezek hanyň türkmenleri mugyra getirjegi çynydy. Meseläniň petige diränini aňan türkmenler eglişige gelmäge mejbür boldular. «Koşk indi siziň gury sözüňize ynanmaýar. Eden etmişiniňiziň bagışlanmagyny, iň esasam şeýle, bulagaýlygy gaýdyp etmejegiňizi hat üsti bilen beriň!».

Häzirlıkçe bu talaby ýerine ýetiräýmese bolmajagyna açık düşünen türkmenler gysga maslahatdan soň şu mazmundaky haty-ähtnamany taýýarladylar:

«Biz – Gazawatdan tä Ýylanly etegine çenli aralykdaky türkmenler şeýle karara geldik: ýagny, Muhammet Ýakup mährem näme buýursa şony ýerine ýetirmäge taýýar».

Şu haty Ýylgynlydan Ataş batyr bilen Bedirkentden Çary baý, ýagny, Hojabaýyň kakasy han wekillerine gowsuryp gaýdypdy.

Şondan soň toply-tophanaly nökerler Aksaraý, Temeş, Ýaňyýap, Buzgömen töweregindäki ýomutlardan talap alan zatlaryndan ýüklenip Hywa ugradylar. Agzy tagam tapan han şu hereketini Ýylanly töwereginde-de gaýtalady.

Hanyň has beter eýemsiräp ugramagy ýene-de türkmenleriň duýgularyny gižzeledi. Şeýdibem, salgyt-hyraç üçin gelen han kesimcileri zamun alyndy, olary goramak, ýygnalan zatlary Hywa ugratmak üçin gelen nökerlerem güpbasdy edilip, doly ýaragsyzlandyryldy. «Ras, siz taladyňyz dämi, indi biziňem edişimizi görүň» diýen türkmenler Hazarasnyň, Maňydyň, Gürgeniň, Hojaili arkasynyň obalaryna çapawulçylyk etdiler. Gürřüň ýene-de köşge ýetdi. Han indi täzeden has uly goşun sürmek pyglyna mündi. Şunda soňky hereketleriniň soňunyň ýene gan bilen gutarmagyndan howpurganan türkmenler towşan ýylynyň bahar başında Hywa Ata wekil bilen Nazar wekiliň ýolbaşçylygynda alamançylaryň toparyny ugratdylar. Olan handan günäleriniň geçilmegini soramakçydy. Türkmenleriň beýle ezmaýyşlygyna begenen hem ynanan han ýomudyň orsukçy tiresiniň aksakgallary hasaplanýan Ata wekil bilen Nazar wekile Başaryk-Naýman obasynyň eteginden «wekillik ýer» bölüp berdi. Sebäbi ol ikisi üç yüz atly bilen alamançylardan bölünip, Hywadan daş bolmadyk Ýaňyarykdaky «jennet bagynda» täze ýyly garşylaýan Seýit Muhammetybraýym hanyňka aýratyn bardylar. Bu bölünüşigi bagışlap bilmedik ýomutlar: «Siz ýetseňiz, biz beýderis» edäge-de, talaňçylyga täzeden başladylar. Şeýdibem, şol ýylyň zülhije aýynyň ahyrlarynda hut Hywanyň etegindäki Daşaýagy, Refenegi, Ketdebagy... taladylar. Ýagdaý kem-kemden uruş hereketine geçdi. Elheder alan han Hywadan goşun sürdi. «Gylyçda-pyçak» bolnan söweşde türkmenleriň iki ýüzden gowragy gyryldy. Söweş meýdanyndan aman çykanlar janhowluna özünü gapdaldaky zeýhananyň içine oklady. Yöne olaryňam aglabasyna dogry gelen ajaldan gutulmak başartmady. Sebäbi han her ýesir üçin ýigrimi tylla, her kelle üçinem on tylla baýrak goýupdy. Hernäçe gözüniň ody alynsa-da, içi ýangynly türkmenler yza dönerli dälди. Şondan az-kem soňrak – muharrem aýynyň içinde Akýap töwereklerinde ýomutlar han nökerlerini gysaja saldylar. Satgyn hökmünde-de Ata wekiliň dogany Herze wekili gylyçdan

geçirdiler. Han köşgem has zalymlygyna tutdy. – «Hana garşı giden tıräniň ýa obanyň diňe ýarag tutup bilyänini däl, hut oglan-uşagyna çenli gyrmaly, öýüni olja, malyny hyraç etmeli! Ýogsamam ilini-ýurduny taşlap, at aýagy ýeter ýerden uzaga göçmäge mejbur etmeli» Üstesine-de, her on öýden han gullugy üçin bir atly nökerem bermeli. Olar «alamandan goraýan esger hökmünde gezmelidi.

Han ýeser pirim edýärde – tıräni tirä garşı goýjak bolýardı. Ýomutlary amana getirmekde bolsa Muhammet Ýakup mährem, Abdylla müňbaşy, Habaz Nyýaz mährem aýratyn zalymlyk görkezipdi. Köşk bu «hyzmatlary» üçin olary Daşhowuz hem Ýylanly galalaryna han edip iberipdi.

Iň ýamany öňde eken. Suwdan kesilip, ekerancylygy tozdurylan türkmen obalarynda açlyk başlanypdy. Handan suw deregine ok, çörek deregine gylyç gören halk açlykdan ejir çekip ugrady. Paltasy daşa degen ýomutlar Begsi aksakgalyň baştutanlygynda Hywa töwellaçy ibermegi maslahat bildiler. Ýone hanyň goýan şerti agyz uçukladýan bolup çykdy:

«Girew üçin her oba üç maşgala iberip, soňam iň abraýly aksakgal-töreleri gelip meň gaşymda çöksün!». Namysy depesine çykan ýomutlar Aksaraý, Buzgümen, Yaňyýap, Temeç tarapdan Ýylanly, Gyzyltakyr tarapa süýsdüler. Nätjek, depäňde hem-ä gara gylyç, hemem açlyk belasy sallanyp dursa, iň ýamanam, namisyňa tokunylsa ne alajyň?! Eger başa barsa goşy-költemi düýedir eşege ýüklenen bosgunlar ondanam has aňryk – Gubadag, Ýumrydag, Çomanoý töwereklerine aşjakdy. Haýp, ýone Ýylanlyda olary han dikmeleri Akym Nyýaz atalyk, Abdyrahman serheň, Abdylla mährem dagy tüpeňdir gylyç bilen garşyladylar.

«Sygryň şahyna ursaň, endamy syzlar» diýleni boldy. Ganybir doganlarynyň halyna gahary çogan ýemrelidir garadaşlylar, alilikidir çowdurlar, gökleňler, aňyrrakda oturan tekeler «alamancylara» goşuldylar. Beýle birleşige garaşmadyk han goşunlary jyrralyp gaçdy.

1867-nji ýylyň sapar aýynyň ahyrynda Muhammet Ýakup mährem, Abdyrahman Sopy topçybaşı, Hapız Nyýaz mährem dagynyň ýolbaşçyligygündaky han atylalary Daşhowuz galasyndan çykyp, Ýylanla tarap ýola düşdüler. Gelişlerine-de galanyň etegindäki

Köne bagyň düýbünde garym gazyp, goşun ýerleşdirip ugradylar. «Aňyny-maňyny bermän, hüjüm etmeli» diýen karara gelen türkmenler çozuş etdiler. Gazap söweş boldy. Diňe türkmenler tarapdan altmyş çemesi adam şehit boldy.

Ýomutlar iki farsak gündogara – Garamaza tarap çekildiler. Bulara şu töwerekdäki garadaşlylaram gelip goşuldylar. Sähel soňrak bolsa Nyýaz ýasawulbaşynyň baştutanlygynda çowdurlaryňam uly topary gelip birigdi. Emma güýçlerem, ýaragam deň däldi.

Öý otlap, zat talamakda, haku-nähak adam öldürmekde Ýakup mährem ýomutlardan «ganhor» adyny alypdy. Bu gezegem ol zalymlygyny gaýgyrmady. Gije-gündizläp kiparlamadyk söweş iki tarapyňam ysgynny aldy. Ýone türkmenleri hasam beter açlyk hem suwsuzlyk gysaja salypdy. Seretan tomsuň depäni deşip gelýän jöwzasyna çydaman, bosgun bolup çykan aýallardyr çagalar ölüp ugradylar. Iň ýamanam, «ajyň aňy bolmaz» diýlen dertdi. Muňa hasam gany gaýnan türkmenler ölenini, galanyny bilenokdylar. Urşuň iň darkaşly wagty Hywadan hanyň daýysy Seýit Mahmydyň ýolbaşçylygynda top süýräm hemem uzaga atýan ýaraglary alyp ýene bir topar gelip ýetdi. Haýran galaýmaly, gazaby gözüne çykan türkmenler şeýle bir söweş görkezdiler weli, atgyr ýaragam, sesi ýer sarsdyrýan top-tophana-da pys bolaýdy. Beýle bolar öýtmedik han nökerleri ýeňse berip, gaçyp ugradylar. «Assa gaçan namart» edip öňüni başlanlaram Hekim Nyýaz atalyk, Nyýaz ýasawulbaşy, Muhammet diwanbegi dagy boldy.

Ýone şu gezek türkmenleri belli-beter mugyra getirmegi ýüregine düwen Hywa hanam osal däldi. Her gün iki gezek çapar üsti bilen hat arkaly ýagdaýy jikme-jikleýän köşk söweşiň hörpüni aňan dessine dyzmaç serkerdesi Muhammet Myrat diwanbegini bärík ugratdy. Onuň ýanynda bolsa «kakabaş türkmenlere göz görkezmek» meýlinde at üstünde gomalýan Garabahadır müňbaşynyň, Musa müteweliniň, Hudaýberen şihyslamyň baştutanlygyndaky nökerler, onda-da toply topar bardy. Içi hüjre ýaly öwrümlı han ýeser pirim ulandy, ýagny Hywa eteginde zamuna – «ak öýlä» saklanýan türkmenlerden toplanan iki yüz çemesi atylaram Ata wekiliň ýolbaşçylygynda

doganlaryny «toba getirmek» üçin ýola saldy. 1867-nji ýylyň tomsunyň ortaky aýynyň soňky günü olar Daşhowuzdan çykyp Ýylanla golaý Keneges obasyna geldiler. Olaryň bu ýerde goş ýazdyryp, ýarag häzirlemekden matlaby şu ýerdäki uly arna-noburdan geçmekçi bolýan türkmenleriň öňüni kesmekdi. Şol söweşde «Ýylan etini iýen» diýdirýän han ýene bir ýeser öwrüm etdi. Ol hajuk-hujuk bilen «täze goňratlylar» adyny alan türkmenleri hem öz doganlarynyň garşysyna sürmegi başarypdy. Olar aslynda-ebedinde «ýokarky ýomutlar» diýilýän Tagta türkmenlerinden bölünip, Allaguly han döwründe Gubadagyň etegindäki «Garaýylgyn» diýlen ýere göçürilipdiler. Tilki sapalagyny atan han: «Ynha, siz ganybir garyndaş bolsaňyzam ýomutlardan-a ezmaýışlyk görmediňiz, gaýtam sizi sygyrman goýberdiler, ýene men gowudyryn, bölüp ýer berdim, il etdim, Goňradyň eteginden ýurt tutdurdyň» diýip, hemiše olaryň ince damaryny owkalaýardy. Bu gürrüňler çyndyr öydýän sada halk hemiše içinde ýomutlara kituw saklaýardy. Ana, hanyň şu gezek «täze goňratlylary» söweşe sürmeginde-de şu ince pirim bardy. Emma şol söweşiň gidişinde «garaýylgynlylar» hanyň bet pyglyny ap-aýdyň aňdylar. Aňdylaram, şobada-da öz doganlarynyň tarapyna geçdiler. Söweşiň ygtyýaryny ele aldym hasaplan türkmenler Şabat ýabynyň ileri kenaryna geçmegi müwessa bildiler. «Ýekedaban ýasga» diýilýän ýere ýetilipdem asyl. Şondan geçiläýen bolsa, han goşunlarynyň tumşugyna belli-külli kakylýardam, sypyp gitmäge-de ýol açylýardy. Ýöne buzgömenli, ýemreli, täze goňratly türkmenleriň agyzlary birikmedi. Şeýdibem, uly ýalňyşlyga ýol berildi. «Ölsegem, urşup öleliň!» diýen kelte kesilen gyzmaç netijä gelibem han nökerleriniň üýesen ýeri bolan Aman han galasyna hüjüme geçildi. Niýet – bars badyny edip ýapdan geçmekdi. Ýel ýaly bolup eňen türkmenlere han nökerlerini ilkibada birki çakyrym yza serpikdirmeň başartdam. «Ýa sen ölersiň, ýa men!» diýlen darkaşda türkmenler içden çykmaž gurban berdiler – uşak batyry Artyk bagşy ýaradan öldi. Gara gana bulاشan jesedi buzgomlenli ýigitler söweş meýdanyndan getirip gitdiler. Şobada hem gara ýylgynly ýigitler Muhammet Myrat diwanbeginiň bukulyp ýatan garymyna hüjüme geçdiler. Sebäbi täze goňratlylaryň

türkmençilik gany gaýnap, han sapynda söweşmäni belli-külli terk edipdiler. Oky-därisi gutaran han nyşançylary ýeňse berip ugradylar. Ýalyn ysy gelen uruş ýarym günden gowrak dowam etdi. Iki tarapam-a halys ysgyndan gaçypdy weli, ýöne türkmenleriň taby juda egbarlapdy.

Ertesi günü arnanyň bäri kenaryna Nazar serdar gelip gygyrdy:
– Meni atmaň, men gepleşik üçin geldim!

Çary baý, Ataş baý, Ýazbaý serdar, Mämmedaman serdar, Nyýaz bagşy... dagy üýşüp: «Urşy bes etmeli!» diýen netijä gelipdiler. Ol şonuň üçin türkmenlerden ugradylypdy.

Nazar serdary Ýakup mähremiň ýanyна getirdiler.

– Gan dökmäliň indi. Dogry, bizde-de günä ýok däldir, gyzmaçlygam edendiris, dyzmaçlygam. Emmakin, Ýakup mährem, bilseň, siziňkiler bize odun ýygma gitmäge-de, suw almaga çykmaga-da, mal-gara bakmaga-da ýazylganlyk berenoklar. Bizi ugrumyza goýuň! Meniň hut özüm diýenime däl diýmejek müň öýli bilen urşy taşlap gitjek. Ýone emin-erkin ýaşamaga ejaza döredilse elbetde.

Köşkden bidin muňa näme jogap berjegini bilmän, ýone sepinı bildirmezlik üçin müň bahana tapyp oturan Ýakup mährem sähel soňrak hinine suw giden syçana döndi. Sebäbi çowdurlaryň söweše goşulmadık Hojamuhamed ýüzbaşydan gelen çapary: «Ýomutlaryň çar töweregini ýapyp, olary açlykdan hem suwsuzlykdan gyrarys» diýmäňize big närazy. Näm bolanda-da, olar biziň doganlarymyz. Olara biz däne-de berjek, suwam. Olara Gubadag tarapa göç etmäge ygyýar etmeseňiz, özem mundan gaty gitseňiz söweše bizem gireris» diýýärler diýen habary alyp
gelipdi.

Şundan soň, Ýakup mährem halys ugruny ýitirdi. Sähel salym berilse ol talap edilýän ähli şertlere boýun sunjakdy. Sebäbi Rüstem zal ýaly söweş kylan türkmenleriň öňünde durmaga onda-da deramat galmandy. Ýone türkmenler ýene-de gyssanmaçlyk edip, öz aýaklaryna palta urdular.

Türkmenleriň serkerdesi Sary serdar ýemreli batyry Akdişiň ýoldaş bolmagynda Muhammetnyýaz diwanbeginiň seňherine geldi. Töwella üçin gelnenine begenjinden ýaňa donuna sygmajak bolýan

diwanbegi habar getiren ýasawulbaşyny bilgeşleýin yzyna ugratdy: «Bar, näme habary barmış olaň?».

Kemsinmekden ýaňa dişini gysan Sary serdar näçe kyn görse-de ýasawulbaşa: «Bar, aýt, ylalaşyk üçin geldik» diýmeli boldy. Içi gülse-de, ýüzüni eňşiden diwanbegi içe dogmaz ogul salan şert goýdy: «Siz ýomutlardan her zada garaşaýmalydyr. Şoň üçinem, ätiýaç üçin sizden girew alarys. Anyk aýtsak, öküzlerden Mehdi serdar, salaklardan özüň, olam bolmasa bir doganyň, uşaklardan Asgar batyr bilen molla Atabaý, beýleki ownuk uruglaryňam hersinden bir abraály aksakgal biziň bilen Hywa gider, şo ýerde zamunda ýaşar. Yene bir şertem şeýle: buzgömenliler Buzgomene, ýemreliler Ýylanla, garaýylgynlylar Gubadaga gitsin, başgaça bolmaz».

Özge çykgalgyň petik bolanyny aňan Sary serdar şeýle jogap berdi: «Biziňem şertimizi diňläň onda. Goý, şo girewe goýuljaklar siziň bi seňniriňize getirilmän, goni Hywa ugradylysyn». Sebäbi köpi gören serdar gany gyzyp duran iki tarapyň birden birini läş edäýmeginden howatyr edipdi. «Bolar» diýen jogaby alansoň, ertesi Sary serdar salaklardan Ýagşymuhammet pälwany, öz inisi Meňli serdary Hywa ugradanyny beýleki tirelere-de ýetirdi.

Gyzyljagaladaky gaty batyr hem diýseň dyzmaç Atamyrat han: «Tä tohummürt galýançak gyrlyşalyň!» diýip öz diýenine tutdy. Yöne şunça dökülen gan üçinem sakgal dişläp oturan aksakgal-töreler: «Düzüwli bol, indiki bulagaályk artykmaç bolar» diýensoň, nälaç boldy.

Bu wakalar hijri-kamary hasabyndan 1284-nji ýylyň rabi aýynda, soňky seneden alaňda 1867-nji ýylyň tomsunyň ahyrynda tamam bolup, Hywa köşgüne «uruş gutardy» habary gidipdi...

Hojabaý öz gözü bilen gorensoň, egni bilen çekenoň ýüreginde dag bolup galan bu wakalary Nygmat täjire sojap-daljygyp gürrüň berdi. Ganly pajganyň myhmanyňam kalbyny elendirení onuň çalt-çalt gyryldaýan owasy çuň gözlerinden bildirip durdy.

– Ynha, şu tyg yzyny görýämiň?! – Hojabay akgaýma tahýany yza süýşürende onuň süýnmegräk kellesiniň sag etegindäki saç bitmedik barmak uzynlygyndaky çylgym akjaryp gitdi. –

Garamazynyň eteginde şo gezek bolan söweşde degen gylyçdan galdy şu. Hälem çöregim bitin eken, kelläni sowup ýetişäýdim. Soňam: «Gylyjy beýle gyltyz urmazlar, ine, şeýdip işledepler» diýäge-de, elimdäki dembermezi ýaňky togalak alagözüň boýnunyň çykan ýerinden aýlap saldyň weli, kellesi üzülen göwräni tazygan at alyp, allowarradan çykardy.

Nygmat «juk-juklady»:

– Urşuň kysmaty şeýle-dä: ýa sen ölmeli, ýa seni duşman öldürmeli. Adam balasy hiç wagtam juda paltasy daşa degäýmese hiç kimi özüne duşman okunmaýar, ýa meň diýýänim ýalňışmy? Ýalňış däl bolsa, biliп goý, adamy adama duşman edýän ýa basdaşlykdyr ýa göriplikdir, ýa-da seň üstünde oturan hanbeglerdir. Yzarlap otursaň, seň ganyňa galan şo bendede bärík öz pyglynna gylyjyny süýräp gelen däldir, ýa aldaw bilen, ýa zorluk bilen uruşmaga gaýdandır. Ýöne siz illerde urşuň ýamany indi bolaýmasa...

Nygmatyň köpmanyly dymmasyndan Hojabaý elheder aldy. Ýöne şonda-da syr bildirmän gep urdy:

– Äý, uruş diýlen bela ýaňy görmeli zadymyz däl. Bi türkmen «Dogabitdi kemrysgal bolandan, ýylда iki gezek ýagy çapsyn» diýen nakyly ýonelige döredip giden däldir. Uruşda mert bir gezek, namart müň gezek öler. Ajalyň şoňa ýazylan bolsa, gaçyp gutulyp bolmaz.

– Onda-da bihuda ýere bigünä gan dökülse ýaman zat, dogan! Diňe

musulman dininde däl, beýleki dinlerde-de bigünä gan dökmek günä hasap edilýär bilseň...

– Anygrak aýdaýmasaň-a biziň türk janymyz öwrümlı gipi aňlabam baranok.

– Anygrak aýtsam, ors patyşasy şu ýerlerik goşun sùrmekçi bolýa, Hojabaý gardaş. Özem o Hywa hanynyň nökeri ýaly ýalaňaç gylyç ýa berdenke süýräp gelmez, gaty gurat ýarag bilen geler. Ana, onsoň, ol uruş eýmenç bolar. Güýçliniň öňünde, onda-da ýaragy gurgunyň öňünde durmak ýaman kyn-a düşer.

– Ýagy güýçli diýip öň öňünden aman diläp çykyp bolmaz. Bilseň, türkmen beýdeninden özünü öldürenini ýeg saýar.

– Menem beýtmeli diýemok. Gazak gardaşlarda, Müňgyşlak

aňyrlarynda şo goşunyň ýerli halky özüne tabyn etdirjek bolup nähili gyrgynylyk edenini gözüm bilen görenim üçin ýüregim awap aýdýan.

Hojabaý myhmanynyň egnine elini goýdy:

– «Müň gaýgy bir iş bitirmez» diýlipdir. Onsuzam biziň illeň «Kyrk ýyl ýagy gelende-de ajally öler, biajal galar» diýen bir gepem bardyr. Ondan gowusy, ýör, öye gireli, bagşam geliberse gerek indi.

Nygmatyň ölerjany bagşy diňlemekdi. Şonuň üçin, her gezek gelende Hojabaý hökman dutar-gyjak bilen onuň gulagyny «gazap» goýberýärdi. Häli irdenem ýegeni Öwezmyrady: «Bar-da, derrew Pälwan bagşyny alyp gel» diýip, Temeje ugradypdy.

Mücesi kiçem bolsa, Pälwan bagşynyň owazam, dutar çalşam bu görülyänleriň çeni däldi. Kirşı soňky pellesine çenli dartdyryp, dutaryň gapagyna pitikläberşi zabundy. Bu gezek, ol bäs-alty sany tirmeden soň, Göroglynyň «Kyrk müňler» dessanyna tutdy.

... «Göroglynyň «It urşy» diýen urşy barmışyn, «Wellemşaha» diýen oýny barmışyn, sen olaram bilyämiň?

– Bilyän, tagsyr!

– «It urşunam» bilyämiň?

– Baý, «It urşun-a» deslapdan öwrenip goýupdym.

– Görogly agaň Gyratyna münende, urşa gitjek bolanda, iner kimin kükräp, nama gaýrar eken, sen onam bilyärmiň?!

– Ony-da bilyän, tagsyr!

– Baý, baý, zaňnaryň deňi-taýy ýok eken-ow onda! Hany, sen agaň namasyndan bir nama gaýryber. Biz seniň Göroglynyň julawdarydygyňa ynanaýly!

– Bolýa, tagsyr. Görogly urşa gitjek mahaly, ine, şu namany gaýyrýardy, tagsyr! – diýip, eline sazyny alyp, bir nama gaýryp bersin:

– Men saňa nä diýdim, Hasanhan patyşa,

Indi saňa dogry sözlerim bardyr!

Atyň ugratma gaýadandaşa,

Meniň at işlemez ýerlerim bardyr!

Egri däldir, saňa dogrudyr sözüm,
Ganymy görende açylar gözüm,
Eger atym büdräp, ýykylsam özüm,
Ýanymda «how» çeken şirlerim bardyr!

Men saňa nä diýdim, kem saýdyň bizi,
Çykar men çöllere, awlar men düzi,
Öweze ýetinçä gyrar men sizi,
Kerbela desti dek çöllerim bardyr!

Ýigitlerim bardyr, bukuda bekli,
Garagus ganatly, arslan ýürekli,
Seri durna telli, samyr börükli,
Ýagyrny galkanly goçlarym bardyr!

Görogly beg, adym äleme destan,
Gyratym meýdanda ner kimin mestan,
Haýbatymdan titrär külli Türküstan,
Tekeli-türkmenli illerim bardyr!

Hut özi söweše giren dek çillemesi ýaly kükreýän bagşynyň owazyna daňlyp oturşyna, Nygmat täjir iç gepledenni bilmän galdy: «Ýok, bu ýone bir aýdym däl! Bu nama şu oturanlaryň hut öz ýureklerindäki owaz. Seret, her setir sanalanda gözleriniň gurduňky deý ýanyberşini, bürgüt ýaly ynha-häzir uçup gidäýjek boluberişlerini görýämiň?!».

Birden onuň gözü edil bagşynyň eňeginiň aşagyna dykylyp baran oglana düşdi. Ol Gurbanmämmeddi. Weý, ol ýaňam atasynyň dyzyna çala ýaplanyp oturan ýalydy-la. Eýýäm nädip bagşynyň alkymyna baryp ýörkä? Birdenem Nygmat täjir özi üçin açış etdi: bagşynyň owazyna görä, sözüň aýdylyşyna görä Gurbanmämmediň reňki kä gyzaryp, kä bozaryp gidip otyrdy. Birden-birdenem onuň heniz bekemedik eginjagazlary titräp-silkinip gidýärdi.

Tüýs gurt çagasy-da! Ýok, bu milleti hiç bir gara güýç, hiç bir ýarag

dyza çökerip bilmez. Göroglynyň namalarım, gözsüzbatyrlygam, duşmanyna haýbatam hut şu oturanlaň ruhy ahwalaty, ýok, hut özi! Geçen gezek Goç bagşyny aýtdyranda-da Hojabay diýipdi

ahyry: «Göroglynyň nesilleridiris özümüz, şo batyryň at dabyradyp gezen meýdanlarydyr şu oturan ýeriňem» diýip! Hiç bir duşman Göroglyny ýeňip bilmändir, diýmek, onuň nesillerinem dyza çökermek, aman diletmek mümkün däl. Ony, anha, hol garry ýolbarsa meňzäp oturan Çary baýyň bolşundanam aňaýmaly.

Bagşy hut çillemesi bolup kükreyärdi.

Ýöne, hernäçe Göroglynyň özi diýseňem, Harazminiň üstüne gara gylyç bolup uruş-gowganyň süýşüp gelýäni çyndy.

Gurbannazar ORAZGULYÝEW. Hekaýalar